

Nedslag bland tidstypiska fönster från 1700-tal till 1970-tal i Uppsala län

Fönster är viktiga för helhetsupplevelsen av en byggnad eller en bebyggelsemiljö.

Fönstrens utformning, sammansättning, funktion och placering på fasaden varierar över tid, med hänsyn till tradition, teknisk utveckling, arkitektonisk gestaltning och synen på ljusinsläppets betydelse.

Fönsterbågarnas utveckling är avhängig fönsterglasens storlek. Med möjligheten att tillverka större fönsterglas ersätts de veka blyspröjsarna av stabilare spröjsar i trä. Spröjsarnas profileringsamspelar med snickerierna, och spröjsarna utnyttjas i arkitektoniskt syfte.

Fönsterbeslag som vinkelgångjärn och hörnjärn, liksom hakar och låsanordningar, utvecklas parallellt med fönstrens skiftande utformning. Beslagen kunde ges en medveten dekorativ funktion. Tillverkningsmetoderna har varierat. Smidda beslag har följts av plåtstansade, gjutna och formpressade.

Materialvalen i fönsterbågarna har varierat under tid, från noga utvalt virke med hög andel kärnved och kvistfritt virke till de tunnare delarna av bågarna, till snabbvuxet virke och bågar i metall.

Antalet glas påverkar utformningen av fönsterbågarna. Äldre englasbågar medgav att bågarna kunde ges en smäcker utformning. Med moderna två- och treglasfönster krävs kraftigare dimensioner för att bågen ska kunna bära materialet.

Fönsterglasens storlek och egenskaper varierar över tid, med hänsyn till praktiska och ekonomiska förutsättningar och ändrade tillverkningsmetoder

Cylinderglas utgör en ursprungligen fransk metod att framställa fönsterglas, med anor från tidig medeltid. En glascylinder formas under blåsning och svängning. Ändarna kapas och glaströret öppnas på längden på längden och planas. Cylinderglasets blir tunt och tämligen klart genomskinligt. Cylinderglasets yta karaktäriseras av skiftningar och ojämnheter. Cylindermetoden för tillverkning av planglas användes in på 1900-talet.

Draget eller valsat glas innebär en industriell tillverkning av glas, där glasskivan dras ut maskinellt ur en smält glasmassa. Det dragna glasets yta karaktäriseras av att det har en något randig yta. Metoden börjar tillämpas på 1910-talet.

Floatglas innebär en metod där glasmassan får flyta ut på en bädd av smält tenn, vilket resulterar i en mycket plan glasyta. Den plana ytan medger att ljuset reflekteras i samma vinkel över hela glasytan. Floatglasets saknar ojämnheter. Floatglasmetoden utvecklades på 1950-talet, och blev vanlig från 1970-talet.

1700-tal

Under 1700-talet utvecklas möjligheten att tillverka större fönsterglas. Med större fönsterglas kunde de vecka blyspröjsarna ersättas av stabilare bågar i trä. Även fortsatt under 1700-talet var glasrutorna relativt små, och fönstrens storlek varierade stort beroende på byggnadstyp och ekonomiska förutsättningar.

Fönster med två lufter med vardera två glasrutor inom träspröjs. Fönsterbågar- och karmar målade med linoljefärg pigmenterad med grön umbra. Vinkelgångjärnen med kontursmidd profil av 1700-talstyp medger att fönstret är öppningsbart. Fönsterfoder målade med faluröd slamfärg. Mangårdsbyggnad från 1700-talets början, Ytterby, Skuttunge socken, nu på Disagården i Gamla Uppsala, Uppsala kommun.

Fönster med två lufter med vardera tio glasrutor inom träspröjs. Fönsterbågarna har tärningar i spröjskorset och smidda vinkelgångjärn, bågge av 1700-talstyp. Tärningen är ett typiskt karaktärsdrag för 1700-talsfönster, en konstruktion som gör bågen mer stabil. På insidan sitter lösa innanfönster.

Fd brukskontoret/förvaltarbostaden, uppfört på 1730-talet, Österbybruk, Films socken, Östhammars kommun.

1800-tal

Vid 1800-talets början blir fönster med fast mittpost och två lufter med vardera tre rutor inom träspröjs vanliga. Fönstertypen kommer att karaktärisera byggnaderna under en stor del av 1800-talet. På 1920-talet blir det tidiga 1800-talets fönster en förebild för den fönstertyp som blir dominerande i städernas klassicerande bebyggelse.

Symmetriskt placerade fönster med två lufter med vardera tre glasrutor inom träspröjs. Byggnaden representerar de stora och påkostade mangårdsbyggnader som uppfördes i Huddunge och Örsundaåns dalgång under 1800-talets första hälft.

Mangårdsbyggnad från omkring 1840, Sisselbo, Huddunge socken, Heby kommun.

1880-tal - Nyrenässans

Fönstren är symmetriskt placerade i vertikala fönsteraxlar, överordnade byggnadens inre planlösning. Fönsterbågarna är delade i T-form, med fast mitt- och tvärpost. Cylindermetoden möjliggjorde tillverkning av stora fönsterglas, vilket gör att behov inte finns av spröjsar. Tidstypiskt är täckmålning av fönsterbågarna med linoljefärg i mörka kulörer som brunt eller grågrönt.

Symmetriskt placerade fönster med fast mitt- och tvärpost. Kornischerna, överstyckena, bärs här upp av pilastrar med joniska respektive korintiska kapital.

Bostads- och affärshus, uppfört 1889, kvarteret Ånäbben, Syslomansgatan 9, Uppsala.

1890-tal - Nystilar

1890-talets nybyggnation karaktäriseras framförallt i städerna av historiserande nystilar, med inspiration från tidigare stilepoker. Gotikens formspråk inspirerar till spetsbågiga fönster. Fönster placeras asymmetriskt och följer byggnadens inre planlösning och rummens funktion. Fönstersnickerierna är smäckra. De täckmålas med linoljefärg i mörka färgsättningar, brunt eller grått. Perioden innebär ett intensivt byggande för folkrörelserna. Formspråk hämtade från den engelska och amerikanska frikyrkoarkitekturen präglar många bönhus och kapell. Baptisterna tog inledningsvis avstånd från de nygotiska arkitekturformerna, vilka förknippades med högkyrklighet.

Spetsbågiga fönster på Baptistförsamlingens kapell, Betel, invigt 1896 på Kapellåsen i Tärnsjö, Nora socken, Heby kommun.

Villa uppförd på 1880-talet med förebilder i amerikansk villastil och schweizerstil. Spetsbågiga fönster inspirerade av gotikens formspråk.
Göksbo, Altuna socken, Enköpings kommun.

Ladugårdsbyggnad med småspröjsade fönster, öppningsbara ovanför tvärposten, och spetsbågiga omfattningar kring jalsiöppningarna.
Ladugård från 1890-talet, Vii gård, Övergrans socken, Håbo kommun.

Sekelskiftet 1900

Runt sekelskiftet 1900 blir glasade verandor vanliga, som tillägg på äldre byggnader eller på nybyggda hus. Glasrutorna kunde vara utförda i olika tekniker: klarglas, genomfärgat glas, muslinglas, dvs. syraetsat frostat glas med mönster i klarglas, respektive blästrade glas.

Klarglas, genomfärgat glas och muslinglas med stjärnmönster.

Glasveranda från tidigt 1900-tal, mangårdsbyggnad, Månsgården, Huddungeby, Huddunge socken, Heby kommun.

1900 – 1910 – Jugend

Jugendperiodens fönster placeras rytmiskt på fasaden. Fönstren kan ha en, två eller tre lufters bredd, med stora och höga fönsteröppningar. Tidstypiskt är fönster med hela rutor under tvärposten, och småspröjsade fönster ovanför denna. De senare kan ha kvadratiska eller stående glas. Spröjsningen utgör endast ett estetiskt uttryck, och har ingen praktisk konstruktiv funktion. Fönstersnickerierna är ofta målade i engelskt rött, i grönt eller brunt. Inåtgående kopplade fönster blir vanligare, med kraftiga fönstersnickerier som följd.

Småspröjsade fönster med både kvadratiska och stående rutor, korspröjsade övre lufters, snickerier målade i grönt.

Flerbostadshus uppfört omkring 1910, kvarteret Adar, Eriksgatan 15, Uppsala.

1910-tal - Nationalromantik

Nationalromantiken hämtar inspiration från medeltid och äldre inhemsk byggnadstradition. Såväl en- som två- och treluftsfönster var vanliga. Fönsterlufterna indelas med små glasrutor innanför spröjs. Fönstren har en regelbunden placering och placeras nära fasadliv. Utåtgående kopplade fönster blev vanliga. Fönstersnickerierna täckmålades i linoljefärg i vitt eller mörkt brunt.

Tidstypiska småspröjsade fönster, tvåluftsfönster med korsspröjs ovanför tvärposten, samt sekundärt ersatta fönster.

Länga med sammanbyggda enfamiljshus, uppförda 1913, kvarteret Karbinen, Swedenborgsgatan, Uppsala.

Höga fönster för bra ljusinsläpp i skolsalen. Fönster med mittpost och tvärpost, med småspröjsade rutor ovanför tvärposten. Figursågade, profilerade fönsteromfattningar. Fd Salsta småskola från 1915, Lena socken, Uppsala kommun.

1920-tal - Klassicism

Fönstrens utformning har förebilder i klassiska ideal, empirens fönster och allmogens bebyggelse från tidigt 1800-tal. Fönstren placeras ofta i symmetriska fönsteraxlar och nära fasadliv. Fönstren i större bostadshus i städerna har en lägre höjd än under tidigare epoker. De tidstypiska fönstren har mittpost och två lufter med vardera tre glasrutor inom tunna träspröjsar. Bågarna är kopplade och fönstersnickerierna smäckra. Lunettfönster kunde förekomma ovanför entrépartier och på gavlar. Vanlig färgsättning på snickerierna är vitt, brutet vitt, grått, grågrönt, blågrått, brunt.

Tidstypisk fönstersättning med regelbundet placerade fönsteraxlar. Fönsterbågar med två lufter spröjsade med vardera tre rutor, med smäckra snickerier målade i brutet vitt. Fönsterfoder saknas. Klassicerande konsolfris under takfoten.

Flerbostadshus från 1928, kvarteret Alfhem, S:t Olofsgatan 31, Uppsala.

Tidstypisk fönstersättning med symmetriskt placerade fönsteraxlar. Fönsterbågar med två lufter med vardera tre rutor inom träspröjs. Smäckra snickerier täckmålade i brutet vitt. Lunettfönster ovanför entrépartierna, klassicerande omfattningar och överstycken i bottenplanet. Flerbostadshus från 1928, kvarteret Öger, Marielundsgatan 2, Uppsala.

Spröjsade fönster av varierande typ samt överljusfönster ovanför entréerna. Klassicerande och profilerade fönsteromfattningar och dörromfattningar med pilastrar krönta av joniska kapital. "Rödbo", hyreshus uppfört 1924, kvarteret Hovstallängen, Kungsängsgatan 49, Uppsala.

1930-tal - Funktionalism

Med funktionalismen kommer nya typer av fönster och fönsterplaceringar. Tidstypiskt är inåtgående kopplade fönster med en, två eller tre ospröjsade lufter, alternativt större glasytor. Maskindragna, valsade glas tillåter stora glasytor. Fönstren kan placeras asymmetriskt på fasaden och anpassas till den inre planlösningen. Placering av större fönster nära hörn medger ett gott ljusinsläpp. Fönstren ligger i fasadliv och saknar fönsterfoder. Fönsterbågar- och karmar är tunna, målade i vitt eller i en mörkare färgsättning.

Tidstypiska fönster i två respektive tre lufter utan spröjs, samt dagsljusbelyst trapphus med fönsterrutor inom spröjs.

Flerbostadshus, med ritningsår 1935, kvarteret Aslög, S:t Olofsgatan 56, Uppsala.

Asymmetriskt placerade tvåluftsfönster utan fönsterfoder, fransk balkong och tidstypisk färgsättning på fönstersnickerierna.

Villa, kvarteret Roten, med ritningsår 1938, Walleriusvägen 10, Uppsala.

1940-tal

1930-talets strama funktionalism utvecklas på 1940-talet med en anpassning till en mer inhemsk tradition och en uppmjukning av formerna. 1945 kom den första svenska byggstandarden för fönster, vilken fastställde standardiserade mått och kvalitet. Variationen på fönstertyper blev mindre. Utåt- och inåtgående kopplade tvåluftsfönster utan spröjs, och ofta även utan omfattningar, dominerar. Spröjsade fönster är ovanliga. Fönstren har ofta en asymmetrisk placering, anpassade till den inre planlösningen. Fönstersnickerierna täckmålades med linoljefärg i brutet vitt, i samma ton som fasaden eller i en mörkare ton av denna, grönt eller brunt. Fönstren saknar markerade fönsteromfattningar under första hälften av 1940-talet.

Markerade fönsteromfattningar i avvikande färgsättning blev vanligt mot 1940-talets slut. Flerbostadshus från 1940-talets slut, kvarteret Birka, Birkagatan, Uppsala.

Byggnad med ett tidstypiskt enkelt funktionalistiskt formspråk. Fönster med två lufter och vita snickerier, symmetriskt placerade i fasadliv, samt slätputsade fasader. Folkets Hus i Österbybruk, invigt 1940, Films socken, Östhammars kommun.

1950-tal

Fönstren placeras något indragna i fasaden. Tvåluftsfönster är vanligast, ofta asymmetriskt indelade i en större luft och en mindre vädringsbåge. Perspektivfönster blir mer förekommande, ofta som pivåhängda fönster med fönsterbågen horisontellt monterad i karmen. Pivåhängningen medger större fönsterytor och en jämnare belastning. Sex- och åttkantiga samt rombiska fönsterformer var nya fönstertyper, och trapphus markeras ofta med flerhörniga fönster. Fönsterbågar- och karmar är tunna, målade i vitt, brunt, grönt. Markerade fönsteromfattningar blir åter vanligare på putsade byggnader.

Tidstypiskt skolhus från 1950-talet. Klassrummens rader med enluftsfönster har putsade omfattningar i avvikande färgsättning. Tidstypiskt är det sexkantiga fönstret i övervåningen. Ovanför entrén finns smala fönsterslitsar med rutor i glasbetong. Skogstibble skola, invigd 1954, Skogstibble socken, Uppsala kommun.

Tidstypiska asymmetriska tvåluftsfönster med vädringsbåge och mörka fönsterbågar.
”Aluminiumhusen”, med ritningsår 1953, kvarteren Gustavsberg och Lindsberg, Karlsrogatan
82 och 81, Uppsala.

Pivåhängda fönster, monterade horisontellt i karmen som vridfönster.
Studentbostadsstiftelsen Bortom Bullret, 1957, S:t Johannesgatan 15, Uppsala.

1960-tal

Statliga lånebestämmelser vid nybyggnation medför en högre grad av standardisering vid tillverkning av fönster, och dessa får ofta en enkel utformning. I större byggnadsprojekt blir ett fåtal fönstertyper vanliga. Fönstren levereras klara från fabrik eller monteras i prefabricerade fasadelement. Fönstren placeras nära fasadliv. Fönstren är inåtgående och kopplade i två lufter, eller sidohängda i en luft. Tvåluftfönstren är ofta asymmetriska med en stor båge, och ett mindre vädringsfönster eller ett täckt ventilationsfönster. Horisontella fönsterband med sammanhängande fönster, ofta kombinerade med skivor i eternit eller plåt, blir vanliga och skapar variation. Fönstersnickerierna utgörs av teak eller furu. Den senare målas ofta i vitt eller brunt, alternativt brunlaseras bågarna.

Horisontella fönsterband i hela våningsplan, med fönsterbågar- och karmar i teak. Fält med emaljerade skivor mellan våningsplanen.

Uppsala stadshus, uppfört 1963 – 1964, kvarteret Frigg, Vaksalagatan 15, Uppsala.

Asymmetriska fönster med en stor luft och en sidoruta med sänkt bröstning medger ett gott ljusinsläpp.

Fd sjuksköterskeskolan, bostadshus, med ritningsår 1961, kvarteret Haubitsen, Döbelnsgatan 2, Uppsala.

Fönstren hålls samman i fönsterband genom putsade fält mellan fönstren. Asymmetriska fönster i två och tre lufter med en vädringsbåge.

Flerbostadshus med ritningsår 1964, kvarteret Stormen, Gränby bilgata 14, Uppsala.

Flerbostadshus med varierade fönstertyper, asymmetriska tvåluftsfönster med vädringsruta, med eller utan tvärspröjs, samt horisontellt fönster med tio smala lufter.

Flerbostadshus med ritningsår 1963, kvarteret Thorild, Thorildsgatan 17, Uppsala.

1970-tal

Nya energinormer bidrar till att fönstren blir mindre och ofta ges en kvadratisk form. Treglasfönster med isolerruta förbättrar fönstrens energivärden. Floatglas börjar tillverkas, vilket ger släta högglansiga glasytor. Snickerierna är oprofilerade, men kraftigare än tidigare på grund av de tyngre fönstren. Spröjsning återkommer, med fasta spröjsar eller lösa spröjsar i metall. Fönsterbåge- och karm kläs ofta med formpressad plåt. Snickerierna målas ofta i vitt, brunt, rött eller grått. Variation skapas med grupperingar av fönster eller långa fönsterband.

Flerbostadshus med varierade fönstertyper, små kvadratiska, treluftsfönster samt asymmetriska tvåluftsfönster med vädringsruta. Fönstren hålls samman med en träpanel i ett fönsterband.
Flerbostadshus med ritningsår 1979, kvarteret Stråken, Kontrabasvägen/
Altfiolvägen, Uppsala.